

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ МІЖБЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Я. Ю. Цимбаленко,
аспірант, Класичний приватний університет

У статті автор досліджує актуальні питання соціально-економічного розвитку регіонів, аналізує законодавчу базу щодо міжбюджетних відносин, її недоліки, розробляє основні напрями розвитку міжбюджетних відносин в державі.

The author probes the issues of socio-economic development of regions, a legislative base is analysed in relation to interbudgetary relations, its failings, also he develops basic directions of development of interbudgetary relations in the state in the article.

ВСТУП

Відповідно до цілей державної регіональної політики України, визначених Концепцією державної регіональної політики, яка затверджена Указом Президента України від 25.05.2001 року № 341/2001, одним з пріоритетних завдань на сьогоднішній день є удосконалення фінансових міжбюджетних відносин, а також вироблення чітких критеріїв і ефективних механізмів надання державної підтримки розвитку регіонів.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Розробити напрями розвитку міжбюджетних відносин в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Здійснено перехід до взаємовідносин державного бюджету безпосередньо з бюджетом АР Крим, областими, районними бюджетами та бюджетами міст республіканського та обласного значення. Переведено місцеві бюджети на обслуговування органами Державного казначейства України. У Бюджетному кодексі України закладено положення, які повинні посилити зацікавленість місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування у розширенні та виконанні доходної частини місцевих бюджетів. Це, насамперед, створення окремих кошків доходів та закріплення прибуткового податку з громадян. В основі обрахунку формули міжбюджетних трансфертів покладено застосування коефіцієнтів податкової спроможності територій.

Проте все ще існує велика кількість невирішених питань в процесі реформування міжбюджетних відносин в Україні. Одним з найважливіших є недостатнє забезпечення власними фінан-

совими ресурсами територій. Всупереч проголошеним принципам фінансової децентралізації місцеві бюджети все ще формуються переважно за рахунок трансфертів, а місцеві податки та збори відіграють дуже незначну роль. Про невирішеність цього питання свідчить незначна питома вага місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів, а також, незважаючи на їх загальний приріст, скорочення по окремих бюджетах.

Таким чином, база оподаткування, розміри ставок та кількість місцевих податків і зборів вимагають подальшої оптимізації. Зокрема, одним із шляхів збільшення значення місцевих податків і зборів є включення до їх переліку податку на нерухоме майно. Це було б доцільно впровадити вже у 2005 році.

Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями бюджетної політики на 2006 рік" передбачало здійснити ряд заходів, спрямованих на підвищення рівня державних соціальних стандартів, підвищення прозорості бюджету та соціально-економічний розвиток держави та адміністративно-територіальних одиниць. При цьому важливо відмітити курс на "соціалізацію" видатків державного та місцевого бюджетів для забезпечення росту рівня людського розвитку. Тому пріоритетними напрямами бюджетної політики визнано фінансування освіти, науки і охорони здоров'я.

Загалом на 2005 рік, серед багатьох інших, передбачається ряд заходів щодо удосконалення системи міжбюджетних відносин. Особливу увагу для даного дослідження становлять наступні [4]:

— збільшення видатків соціальної спрямованості державного та

місцевих бюджетів;

— вдосконалення процесу формування і виконання державного бюджету на основі програмно-цільового методу;

— оптимізація бюджетних і державних цілевих програм, виходячи з потреби у забезпеченні фінансовими ресурсами;

— обмеження податкових пільг та прихованого субсидування у окремих галузях економіки;

— розробка методики вартісної оцінки мінімальних стандартів основних послуг, надання яких держава делегує органам місцевого самоврядування;

— впровадження програмно-цільового методу планування місцевих бюджетів;

— проведення адміністративної реформи з метою створення фінансово спроможних адміністративно-територіальних одиниць;

— врегулювання міжбюджетних відносин на рівні районів, територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань.

Загалом деякі питання вирішуються вже зараз. Так, Верховна Рада прийняла закон "Про міжбюджетні відносини на рівні районів, міст обласного значення та територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення, їх об'єднань", який встановлює застосування єдиної формульної методики для розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів між зазначеними місцевими бюджетами на території всієї України [1]. Це повинно зробити процес перерозподілу бюджетних коштів на рівні бюджетів районів, сіл, селищ та міст районного підпорядкування ефективним.

Важливою проблемою, яка ще не знайшла свого вирішення, залишається зростання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів та низька економічна активність в них, що пояснюється різною спроможністю територіальних громад та їх представницьких органів щодо забезпечення місцевого розвитку.

Однією з найважливіших складових механізму державного регулювання регіональним та місцевим розвитком є регулювання міжбюджетних відносин. На сьогоднішній день політика щодо розв'язання проблем депресивних територій та стимулювання їх розвитку полягає у наступному:

1. Державна підтримка соціально-економічного розвитку окремих регіонів чи територій.

2. Спеціальні галузеві програми, якими передбачається виділення коштів на підтримку депресивних територій.

3. Підтримка соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів та соціальний захист жителів, що в них проживають.

4. Щорічне спрямування централізованих капіталовкладень для ви-

рішення проблем соціально-економічного розвитку регіонів та державна підтримка окремих територій за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету.

5. Запровадження спеціального режиму інвестування з метою залучення інвестицій для вирішення соціально-економічних проблем депресивних територій.

6. Бюджетне вирівнювання.

Проте діюча політика не носила системного характеру і виявилась неефективною. З метою удосконалення механізмів управління розвитком регіонів було розроблено законопроект "Про стимулювання розвитку регіонів". В ньому розроблено 2 нових інструменти стимулювання регіонального розвитку: 1) заходи державної підтримки, направлені на стимулювання розвитку депресивних територій; 2) заходи стимулювання розвитку регіонів на основі угод щодо регіонального розвитку.

Законопроект запропоновані критерії, за якими регіон визнається депресивним, з метою створення правових, економічних та організаційних засад для вжиття органами державної влади та органами місцевого самоврядування окремих заходів для стимулювання розвитку таких територій.

Заходи державного стимулювання розвитку депресивних територій визначено статтею 7. До них відносяться: цільове спрямування державних капітальних вкладень у розвиток виробничої, комунікаційної та соціальної інфраструктури; надання державної підтримки, в тому числі фінансової, малим підприємствам, сприяння формуванню інфраструктури розвитку підприємництва; спрямування міжнародної технічної допомоги на розв'язання актуальних соціально-економічних та екологічних проблем, а також здійснення інших найважливіших заходів; сприяння зайнятості населення, забезпечення цільового фінансування програм перекваліфікації та професійного розвитку трудових ресурсів, удосконалення соціальної сфери, зокрема житлового будівництва, охорони здоров'я та охорони довкілля; надання іншої державної підтримки розвитку таких територій.

Державна підтримка надається одночасно декільком територіям, що робиться з метою концентрації державних та місцевих ресурсів там, де за певний період можливо отримати найбільший економічний та соціальний ефект.

Другим інструментом є стимулювання розвитку регіонів на основі угод щодо регіонального розвитку. Статтею 4 законопроекту зазначено, що такі угоди визначатимуть спільні заходи центральних та місцевих органів влади, направлені на реалізацію у регіоні Державної стратегії регіонального розвитку; порядок та форми фінансування регіональних програм з дер-

жавного і місцевого бюджетів; відповідальність центральних і місцевих органів влади за невиконання або неналежне виконання заходів з розвитку регіонів. Угоди щодо регіонального розвитку — це правові документи, які будуть містити конкретні обов'язки сторін. Вони розраховані на середньостроковий або довгостроковий період і дозволять встановити сталі відносини між центром і регіонами у питанні регіонального розвитку.

Із впровадженням таких заходів очікується переорієнтація державної допомоги до галузевого розподілу до регіонального. Тобто передбачається сконцентрувати розподіл бюджетних коштів у пріоритетних сферах регіонального розвитку, відповідальність за здійснення заходів, направлених на розвиток регіону, нести будуть керівники обласних рад і центральних органів влади.

Фінансування стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій здійснюватиметься за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел відповідно до законодавства, а також угод щодо регіонального розвитку та законів про подолання депресивності конкретних територій.

Таким чином, прийняття такого Закону сприятиме удосконаленню відносин регіонів та центру, в тому числі і фінансових.

Провідними вченими-економістами України була розроблена Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004—2015 роки [7]. Особливе місце в ній приділяється реалізації державної регіональної політики. Так, з метою створення умов для динамічного та збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій передбачаються наступні стратегічні орієнтири [7]:

1. Стратегія зміцнення ресурсного потенціалу регіонів та підвищення їхньої конкурентоспроможності.

2. Головними пріоритетами розвитку виробничо-економічного потенціалу мають бути розбудова виробничої, транспортної й ринкової інфраструктур, сприяння розвитку підприємництва, реалізація інноваційної політики в регіонах.

3. Забезпечення всебічного розвитку людського потенціалу регіонів.

4. Удосконалення механізмів управління регіональним розвитком та ін.

Важливою при цьому визнається стратегія вдосконалення міжбюджетних відносин, головною метою якої є акумулювання на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць обсягу ресурсів, достатнього для виконання власних і делегованих функцій органів місцевого самоврядування [7]. Для цього на період до 2011 року передбачається вирішення ряду завдань, серед яких найсуттєвішими є наступні [7]:

— проведення адміністративно-територіальної реформи;

— формування мінімальної ресурсної бази в органах місцевого самоврядування, що включає місцеві податки і збори та комунальну власність;

— закріплення за місцевими бюджетами на довгостроковій основі загальнодержавних податків;

— надання місцевим органам влади більших прав щодо регулюючих ставок закріплених за місцевими бюджетами податків, розширення податкової бази місцевих бюджетів за рахунок введення податку на майно і спадщину;

— вироблення чітких критеріїв надання державної підтримки розвитку регіонів;

— забезпечення на конкурсній основі процедур фінансування регіональних програм;

— упровадження механізму надання бюджетних трансфертів для забезпечення виконання делегованих повноважень;

— запровадження формульної системи розподілу державних центральних капіталовкладень за визначеними критеріями.

Взагалі для вирішення проблем регіонального розвитку необхідно застосовувати комплексний підхід до проведення реформування системи міжбюджетних відносин, податкової та адміністративної реформ, удосконалення адміністративно-територіальної структури держави.

У цьому напрямку Урядом вживатимуться заходи щодо [6]:

— удосконалення законодавства з питань власності територіальних громад та їх спільної власності;

— сприяння прискоренню прийняття Верховною Радою Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів";

— розроблення та затвердження Державної стратегії регіонального розвитку і забезпечення фінансування її реалізації за окремою бюджетною програмою;

— впровадження концентрації фінансових ресурсів для вирішення пріоритетних загальнодержавних та регіональних завдань розвитку;

— узгодження політики розвитку регіонів з пріоритетними напрямками соціально-економічного розвитку держави;

— удосконалення механізму розподілу субвенцій на виконання інвестиційних проектів та спрямування їх на вирішення пріоритетних завдань розвитку територій на умовах співфінансування;

— продовження співпраці центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з метою узгодження інтересів загальнодержавного і регіонального розвитку, спільного розв'язання проблем, що стримують розвиток регіонів;

— запровадження механізмів подолання регіональних диспропорцій

шляхом: визначення чітких критеріїв надання територіям статусу депресивних; підвищення ефективності розвитку спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку; подолання розвитку міжрегіональної та транскордонної співпраці в умовах розширення ЄС.

Негайного вирішення вимагає проблема реформування адміністративно-територіального устрою України. Адміністративні області мають різні можливості щодо забезпечення власного соціально та економічного розвитку, внаслідок чого більшість з них є дотаційними.

Процес формування міжбюджетних відносин пішов уперед, але створення нової моделі відносин між регіонами та центром побудоване на основі сучасного адміністративно-територіального устрою. При запровадженні нового районування України новостворена система міжбюджетних відносин буде неефективною, оскільки вона буде побудована без врахування особливостей соціально-економічного розвитку нових регіонів. Саме тому формування нового адміністративно-територіального устрою повинно передувати створенню моделі фінансових відносин між регіонами та державою.

Діюча структура та сучасний стан економіки України засвідчують, що функціонування народного господарства області як основного елементу регіонального розвитку не є ефективним. В адміністративних областях відсутня достатня фінансова база для реалізації програм соціально-економічного розвитку своєї території. Тому вважаємо, що регіональний розвиток повинен формуватися на базі інших адміністративно-територіальних одиниць, які були б об'єднані на базі певної території з урахуванням розміщення галузей, особливостей поділу праці, специфіки природних умов, історичних особливостей формування регіонів тощо.

Це могли б бути, скажімо, макрорайони [2] або будь-які інші територіальні утворення, сформовані за такими принципами.

Так, у 2000 році за дорученням Президента України та згідно відповідної постанови Кабінету Міністрів України інститутом "Діпроміст" за участю провідних науково-дослідних інститутів була розроблена Генеральна схема планування території України. При цьому плануванні була врахована необхідність формування регіонів за територіальною ознакою з виділенням області чи міста, які є лідерами і в соціально-економічному, і в фінансовому аспекті, враховуючи особливості розміщення продуктивних сил, територіальний поділ праці, перспективи розвитку тощо. Така схема зберігає трирівневу структуру, проте кількість адміністративно-територіальних утворень кожного рівня зменшилась за рахунок їх укрупнення [5].

Так, виділено 10 адміністративно-територіальних утворень — країв — на найвищому рівні:

- 1) Центральний (існуючі Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області);
- 2) Східний (Харківська, Полтавська, Сумська);
- 3) Придніпровський (Дніпропетровська, Закарпатська, Кіровоградська);
- 4) Донецький (Донецька, Луганська);
- 5) Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська);
- 6) Західний (Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Чернівецька);
- 7) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька);
- 8) Автономна Республіка Крим;
- 9) м. Київ;
- 10) м. Севастополь.

Аналіз даних статистики показує, що такі регіони не будуть настільки відрізнитися за площею, кількістю та складом населення, соціально-економічним розвитком, як сучасні області.

В Генеральній схемі також передбачено зменшити кількість адміністративно-територіальних утворень другого рівня шляхом об'єднання міст республіканського, державного чи обласного значення та груп прилеглих районів, що мають традиційні зв'язки та спільні інтереси.

Таким чином, утвориться 76 адміністративно-територіальних одиниць замість 490 існуючих адміністративних районів.

Оскільки переважна більшість сучасних територіальних громад не має фінансово-економічної самодостатності для реалізації своїх програм соціально-економічного розвитку, то необхідно також реформувати і найнижчу ланку адміністративно-територіального устрою. Замість близько 12 тисяч територіальних громад передбачається створення 734 адміністративно-територіальних утворень нижчого рівня.

Таке різке зменшення кількості утворень адміністративно-територіального устрою, а отже, й місцевих бюджетів, дасть змогу Міністерству фінансів України набагато ефективніше будувати свої відносини з бюджетами всіх рівнів. На сьогоднішній день їх є близько 12 тисяч, а згідно з Бюджетним кодексом України, Міністерству фінансів України доводиться працювати безпосередньо близько з 700 бюджетами. Зменшення кількості бюджетів за рахунок їх розширення дало б змогу органам місцевого самоврядування бути більш рівноправними у своїх фінансових відносинах з центральними органами влади, а також ефективніше вирішувати питання місцевого значення.

При створенні 10 адміністративно-територіальних утворень вищого рівня, значному скороченні кількості адміністративно-територіальних одиниць

інших рівнів значно спростилося б проблема фінансового вирівнювання. Для цього необхідно було б розробити дворівневу систему такого вирівнювання між утвореннями найвищого рівня та всередині цих регіонів. Сформувавши ефективну систему фінансового вирівнювання для 10 регіонів набагато легше, ніж для існуючої кількості, тим більше якщо вони не настільки відрізняються за площею, кількістю населення, соціально-економічним розвитком тощо.

Формування таких десяти адміністративно-територіальних утворень країв дало б змогу створити фінансову базу регіонів, яка є необхідною для розвитку пріоритетних галузей певної території. На сьогоднішній день області не володіють достатньою кількістю фінансових ресурсів, а тому не в змозі вирішувати реальні проблеми розвитку регіонів. Тому створення потужніших утворень дозволило б залучити більше як трудових, так і фінансових ресурсів.

Також доцільно скласти програми соціально-економічного розвитку на рік та середньострокові (3—5 років) на рівні таких регіонів.

Таким чином, при реформуванні фінансових відносин регіонів та центру важливо сформувати такі регіони, які мали б достатній потенціал для розширеного відтворення та були економічно самодостатніми.

Під економічною самодостатністю розуміють грошову спроможність здійснювати самозабезпечення, самоопикуваність і самофінансування за умов організації виробництва продукції, робіт, послуг чи придбання товарів, обходячись без субсидій, дотацій і пільг [3]. Відповідно до цього вчені Львівської школи теоретичної регіональної економіки і, зокрема Заблоцький Б.Ф., вважають, що регіональна економіка повинна відповідати наступним групам критеріїв, за яких її можна було б розглядати як самодостатню [3]:

— відповідний обсяг і структура трудового потенціалу, основного і обігового капіталу;

— відповідна структура базових і соціальних виробництв;

— відповідний обсяг і структура виробництва регіонального продукту;

— відкритість економічної системи для капіталів, товарів, робочої сили тощо.

Одним з найважливіших принципів економічної самодостатності є самофінансування регіону, який має особливе значення при формуванні системи міжбюджетних відносин. Під самофінансуванням регіону слід розуміти розширене економічне самовідтворення регіону. Тобто стабільне зростання обсягів виробництва товарів і послуг відповідно до потреб регіону, високий рівень ефективності використання усіх видів затрат, зростання прибутковості під час виробництва регіонального продукту, стабільний соціальний розвиток

працюючих і непрацюючих у регіоні та надійний соціальний захист малозабезпечених. Питання моделювання регіонального розширеного самовідтворення та економічної самодостатності регіону широко розглянуті у працях Заблоцького Б.Ф. [3].

На нашу думку, принципи економічної самодостатності, запропоновані у цих працях, повинні враховуватись при реформуванні міжбюджетних відносин в Україні. Зокрема, необхідно проводити таку фінансову політику, яка б стимулювала економічну зацікавленість локальних виробничих систем регіону збільшувати потужності з виробництва тих товарів і послуг, які потрібні для внутрішньорегіональних та міжрегіональних ринків та забезпечили б високий рівень регіональної привабливості.

Одним з найважливіших чинників, які впливають на формування та реалізацію політики соціально-економічного розвитку регіонів, є природоресурсний потенціал регіону. Тому при реформуванні міжбюджетних відносин в Україні необхідно його враховувати. Для цього слід впроваджувати рентні механізми для розвитку регіонів. Насамперед повинно бути проведено чітке розмежування власності на природні ресурси між державою та її регіонами.

Повинна бути створена єдина методика обрахунку ренти, яка б враховувала якісні характеристики корисних копалин, ціну їх реалізації та рівень рентабельності видобувача. А для цього необхідно давати комплексну економічну оцінку вартості кожного родовища корисних копалин.

Враховуючи необхідність впровадження диференційного підходу при оподаткуванні надрокористувачів, вважаємо доцільним не вилучати повністю всі ці фінансові ресурси до державного бюджету, а замикаючи їх кругообіг на рівні регіону.

Особливої уваги це питання вимагає у світлі перспективи створення єдиного платежу за користування надрами.

З метою оптимізації розподілу цих коштів між бюджетами важливо виділяти монопольну, абсолютну та диференційну ренти.

Монопольну ренту слід вилучати до бюджету адміністративно-територіальної одиниці, до відання якої віднесений відповідний природний ресурс. Тут проблемним постає проблема невирішеності питання власності.

Абсолютну частину ренти доцільно використовувати для взаємовідносин між державним та місцевими бюджетами, а диференційну частину — для внутрішньогалузевого та внутрішньорегіонального фінансового вирівнювання роботи надрокористувачів.

Таким чином, повинна бути ство-

рена методика обрахунку кожної з вищезгаданих частин ренти, і відповідно до неї мають розподілятися фінансові ресурси. При цьому також обов'язково повинно бути визначено, яка частка буде спрямовуватись на вирішення еколого-геологічних проблем регіону чи держави, а яка — на їх соціально-економічний розвиток.

Підсумовуючи вищесказане, слід відмітити, що для подальшого розвитку ефективного використання надр та забезпечення балансу інтересів держави та регіонів необхідно здійснити наступні заходи:

— розмежувати власність на природні ресурси між державою та регіонами;

— запровадити диференційний підхід при оцінці родовищ корисних копалин;

— використовувати рентні механізми при оподаткуванні;

— відповідно до диференційного підходу обмежити вилучення фінансових ресурсів до державного бюджету, а залучати їх до вирішення частини проблем на регіональному рівні;

— розробити методику обрахунку єдиного платежу за користування надрами з визначенням його розподілу між бюджетами та чітко регламентувати частку платежу, яка повинна використовуватись на еколого-геологічні потреби.

Проте не можна повністю вилучати ренту на користь власника. Її частину слід залишати підприємству-користувачу.

В основі державної фінансової підтримки видобувних галузей (зокрема вугільної) повинна лежати негативна рента.

Таким чином, на нашу думку, для соціально-економічного розвитку регіонів подальше реформування міжбюджетних відносин, насамперед, повинно відбуватися за наступними напрямками:

— реформування адміністративно-територіального устрою України;

— чітке розмежування повноважень та відповідальності між регіонами та центром, а також між внутрішньорегіональними ланками;

— забезпечення фінансової самостійності місцевих бюджетів;

— впровадження рентних відносин в регулювання розвитку регіонів та фінансування видобувних галузей.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на те що в останні роки в Україні проводилися рішучі дії щодо реформування міжбюджетних відносин, дуже багато проблем все ще залишаються не вирішеними. Так, місцеві бюджети все ще формуються переважно за рахунок трансфертів, а місцеві податки та збори

відіграють дуже незначну роль. Питомо вага місцевих податків і зборів у доходах місцевих бюджетів є дуже низькою. База оподаткування, розміри ставок та кількість місцевих податків і зборів вимагають подальшої оптимізації. З цією метою передбачається введення податку на майно. Загалом у процесі реформування системи міжбюджетних відносин в Україні відсутній комплексний підхід та не враховується логічна послідовність дій.

Ще однією важливою проблемою, яка ще не знайшла свого вирішення, залишається зростання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів та низька економічна активність в них, що пояснюється різною спроможністю територіальних громад та їх представницьких органів щодо забезпечення місцевого розвитку.

Подальше реформування міжбюджетних відносин, насамперед, повинно відбуватися за наступними напрямками: реформування адміністративно-територіального устрою України; чітке розмежування повноважень та відповідальності між регіонами та центром, а також між внутрішньорегіональними ланками; забезпечення фінансової самостійності місцевих бюджетів; впровадження рентних відносин в регулювання розвитку регіонів та фінансування видобувних галузей.

Література:

1. Закон України "Про міжбюджетні відносини на рівні районів, міст обласного значення та територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення, їх об'єднань" від 01.07.2004 № 1953-IV//www.rada.gov.ua.
2. Горленко І.О., Тарангул Л.А. Економічні райони України: Посібник. — К., 1999. — 205 с.
3. Заблоцький Б.Ф. Економічна самодостатність регіону // Регіональна економіка. — 2001. — № 1. — С. 40—49.
4. Наукове обґрунтування (анотація) до Основних напрямків бюджетної політики на 2005 рік. — К., 2004. — 60 с.
5. Нудельман В. Вдосконалення адміністративно-територіального устрою України // Регіональна економіка. — 2001. — № 3. — С. 126—130.
6. Романюк С. Поглиблення ринкових перетворень та регіональна політика // http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32838.
7. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) "Шляхом Європейської інтеграції" / Гальчинський А. С., Гець В. М., Бабенко С. Г., Базиліук Я. Б., Буркинський Б. В. — Офіц. вид. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.